

"שַׁרְיָה כְּמָאז / וּבְכֵל זֹאת שֶׁל עֵכֶשֶׁר" (י' עֵמִיחִי) - שִׁפְחָ אֲדִרְיָלִית מְגִשֶׁרֶת בִּישִׁיבַת הַכּוֹתֵל (צִלּוּם: מִיכָאֵל יַעֲקֹבֶסוֹן)

חילוני מול פני הקודש

אליעזר פרנקל
וישיבת הכותל
ברובע היהודי

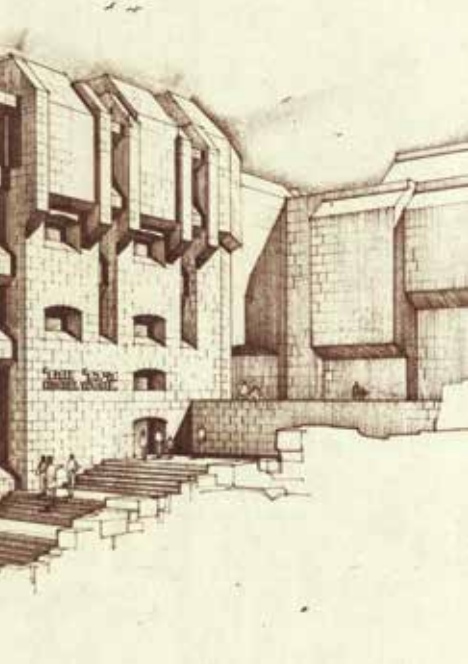
צבי אלחייני
ומיכאל יעקובסון

מתחם ישיבת הכותל הוא מבנה הציבור הגדול והמורכב ביותר שהוקם לאחר מלחמת ששת הימים בעיר העתיקה. המבנה מייצג את אחיזתה של הציונות הדתית בליבה של ירושלים המאוחדת, אך גם מפגיש בין סגנונות בנייה ובין אינטרסים מקצועיים שונים. זהו מפגש בין שלושה עולמות: ה"ברוטליזם" האדריכלי החילוני, שהציג האדריכל אליעזר פרנקל מתכנן הבניין; הגישה האמונית-חינוכית שייצג הרב ישעיהו הדרי – ממיסדי הישיבה; ומגבלות שהטילו ארכאולוגים ומקבלי החלטות על המיזם כולו.

הרב קוק במקום המלך חוסיין

זמן קצר לאחר תום הקרבות בירושלים אסף הרב אריה בינה, ראש הישיבה התיכונית "נתיב מאיר" בירושלים, קבוצה מתלמידיו. ביום ח' באב תשכ"ז (ערב תשעה באב) הם נכנסו בשערי העיר העתיקה והתיישבו במבנה בית ספר ששכן למרגלות הכותל הדרומי, סמוך לשער האשפות. בכך היו לדיירים היהודים הראשונים בעיר העתיקה מאז מלחמת העצמאות. הם ייסדו את ישיבת הכותל – המוסד הישראלי הראשון בעיר העתיקה. "דמותו הירדנית של בית הספר לשעבר לא נמחתה

ד"ר **צבי אלחייני** – אדריכל והיסטוריון של אדריכלות, המנהל המייסד של "ארכיון אדריכלות ישראל" בתל-אביב. **מיכאל יעקובסון** – אדריכל וגאוגרף, זוכה פרס רכטר לאדריכל צעיר לשנת 2014, בעל בלוג האדריכלות "חלון אחורי".

חושבה הראשון של ישיבת הכותל: בית ספר לרגלי הר הבית

עדיין כלילי", נכתב בעיתון הצפה, "על הלוח הירוק כתוב עדיין השיעור האחרון שלהם [התלמידים הירדנים] באנגלית-ערבית ורק תמונתו של הרב קוק זצ"ל מפארת את הכתלים במקום תמונתו של המלך חוסיין". הרב בינה הסביר: "חשבנו על הצורך להקים ישיבה גבוהה נוספת [...] היות שקרה מה שקרה ונזדמנה לנו הזכות להיות ליד הכותל – ראינו את זה למקום מתאים. וגם הזכות להיות הראשונים המחזירים את התורה לקרבת הכותל".

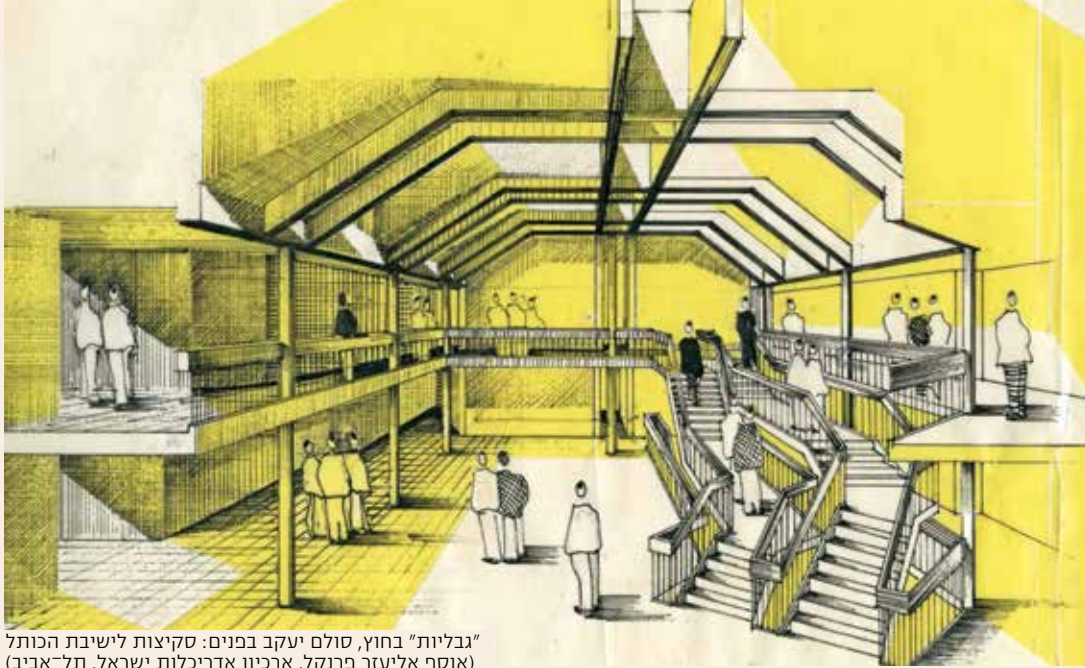
לאחר זמן עברו התלמידים למתחם "בתי מחסה" שברובע היהודי, אך ששת החדרים הקטנים שקיבלו והמקום בכללותו לא תאמו לצרכי הישיבה. ועדת שרים מיוחדת החליטה להקצות לישיבה שטח גדול למדי, 3.125 דונם, המשקיף על הכותל. שטח נוסף ממזרח לה יועד לבניית ישיבת "פורת יוסף", ששכנה בסמוך עד מלחמת העצמאות.

כמו ישראלים רבים, הוקסם גם האדריכל אליעזר פרנקל מהמרחבים החדשים שנפתחו בעקבות מלחמת ששת הימים. שבועות ספורים לאחר נפילת העיר העתיקה בידי צה"ל, הוא פרסם הצעה לעיצוב רחבת הכותל המערבי (ראו מסגרת בעמ' 4). הצעתו לא התקבלה, אך כעבור זמן קצר ביקש משרד השיכון מפרנקל, בשיתוף עמיתו סעדיה מנדל ובני הזוג אורה ויעקב יער, לתכנן בתי דירות ברובע היהודי. ארבעת האדריכלים היו שותפים מתחילת שנות ה־60 בפרויקט שיקום יפו העתיקה.

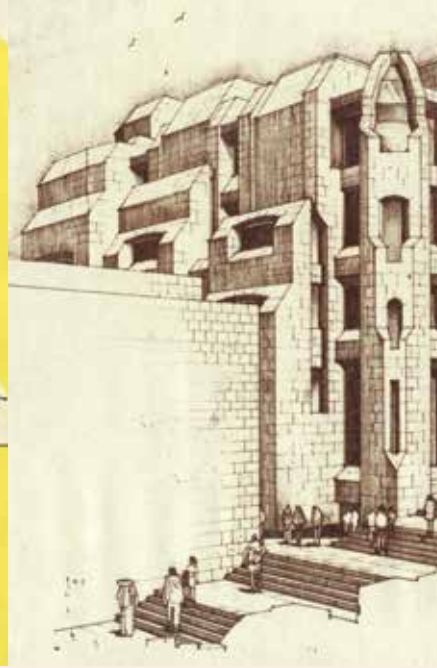
פרנקל תכנן בתי דירות בכמה רחובות במערב הרובע היהודי, וכן את חידוש מתחם "בתי מחסה". נוסף לאלו, הוא התבקש לתכנן את דירת השרד של יגאל אלון, סגן ראש הממשלה ושר החינוך,

אליעזר פרנקל בעבודתו (באדיבות משפחת פרנקל)

"גביליות" בחוץ, סולם יעקב בפנים: סקיצות לשיבת הכותל (אוסף אליעזר פרנקל, ארכיון אדריכלות ישראל, תל-אביב)

המגורים שתכנן. הגבילות בבית המדרש נמתחות כמעט לכל גובה החזית, ומדגישות את ארון הקודש הניצב בפינת האולם הצפון-מזרחית, בכיוון התפילה. הרב הדרי ציין כי מבנה הישיבה –

בניו כך שהכול מופנה אל הר הבית כנקודת המוקד. בכל בית כנסת המוקד הוא ארון הקודש, אבל אצלנו נקודת המוקד היא הר הבית וזה מעוגן גם בהלכה. ביום כיפור, כשהחזן מול התיבה ושר את סדר העבודה, הוא יכול לראות בעיניו איפה הטריטוריה שבה התקיים סדר העבודה. פרנקל קיבל את זה כהנחיה ברורה והוא עמד במשימה [...] כדי לא לחסום את המבט אל הכותל והר הבית, פיצל את ארון הקודש לשניים – היינו לשני ארונות, כשביניהם מסך זכוכית המאפשר את המשך המבט אל הנוף.

במרכז התקרה פתח רחב המחזיר אור טבעי. יחד עם הפתחים סביבו, האולם נשטף בקרני שמש לא ישירות לאורך מרבית שעות היום. קומת גלריה משמשת בעת הצורך מקום לימוד נוסף וכן עזרת נשים. פרנקל עיצב גם את פנים האולם, כולל ריהוט העץ, ואף ביקש לשלב אמנות באדריכלות. הוא הזמין את האמן יצחק דנציגר, שהציע לשלב בקירות בית המדרש תצלומים מוגדלים של דפי גמרא. בקיץ 1977 נהרג דנציגר בתאונת דרכים בטרם בוצעה העבודה.

רכיב חשוב במתחם היה אגף הפנימייה לתלמידים. לאברכים נשואים תוכנן בניין ובו "דירות קטנות ככל האפשר לבל ירצו להישאר תקופה ארוכה מידי, כי פי המסורת אוסר להורות להם לעזוב, כלומר לחדול מלימוד". לתלמידים הרווקים, שהם

מרובע", כתב. בראיון שערכו הח"מ למאמר זה, הרב ישעיהו הדרי נזכר: "ראינו שהוא לא מכיר בכלל צרכים של ישיבה, אז נסעתי איתו לכמה ישיבות בארץ, כמו [ישיבת] 'היישוב החדש' בתל אביב [...] ניסיתי להסביר לו איך צריכה להיות פנימייה, חדר לימוד, מהו לב הישיבה וכולי. פרנקל לא היה מודע לצרכים, אך אני מוכרח לומר שהוא היה תלמיד טוב ותפס את העניין".

הישיבה נועדה לאכלס 250 תלמידים, מלבד סגל הרבנים והעובדים. נדרשו עברום אודיטוריום, כולל, חדרי ר"מים, ספרייה לבית המדרש וספריית עיון. אולם המבואה הגדול תוכנן כך שיהיה מואר היטב לכל אורך היום באור טבעי, בעזרת פתחים בתקרה. שני גרמי מדרגות חוצים את האולם כמעט לכל אורכו ומדגישים את ייחודו וחשיבותו של המוסד; הם מאפשרים עלייה וירידה בו-זמנית, בהשראת הסולם בחלום יעקב. בשטח ההסעדה ביקש פרנקל ליצור קומת עמודים מפולשת הפתוחה אל הנוף המרהיב והמוקדש, אולם הרב הדרי העדיף להשתמש בשטח לפעילות. הוא משמש כיום אולם להסעדה ולתפילות בנוסח ספרד בימים הנוראים.

גולת הכותרת של הבניין הייתה בית המדרש. פרנקל תכנן אולם מרכזי גבוה במיוחד, אך אנשי החברה לפיתוח הרובע היהודי דרשו להנמיכו – כדי שגובהו לא יעלה על כיפות המבנים בהר הבית. את אגף בית המדרש ביקש פרנקל לעצב ב"צורת היהלום או הגביש, כלומר גוף רב פנים של אבן, שהיה אמור להתפתח בהמשך לקירות החזית". לקירוי האולם בחר בזכוכית, כדי להביע התעלות. לבסוף, בחר להמשיך בגיבוש שפת ה"גבילות", שבהן שילב פתחי חלונות בבתי

שהכריז על כוונתו לגור בעיר העתיקה (הבית משמש כיום לשיבת "אש התורה"). במבנים הללו, התמקד פרנקל בפיתוח גישה מגשרת בין תקופות בנייה שונות, תוך גיבוש שפה אדריכלית חדשה ועכשווית. גישה זו ביטא באמצעות עיצוב חזיתות המבנים באופן פלסטי, כאילו היו פסלים במרחב הציבורי. על רובד זה ביקש לבטא את המעבר מהבניה המסורתית באבן לבניה מודרנית בבטון מזוין (וזאת למרות הדרישה לציפוי הבטון באבן כמקובל בירושלים). פרנקל פיתח ביטוי מודרני עבור פרטי בניין באדריכלות האבן המסורתית כמו גבילות (חדרים הבולטים מקו חזית הבניין בקומות עליונות), תקרות מקומרות וקשתות אבן. למשל, מעל לפתחי החלונות הציב קשתות שטוחות. הוא פיתח טיפוס דירות שאותם העשיר בדרכים שונות: דירות דו-קומתיות, חצרות פנימיות ומערך פתחים מגוון, ששמר על פרטיות אך הפנה מבט אל הנוף או הרחוב. על עבודותיו ברובע היהודי זכה פרנקל בפרס מטעם איגוד האדריכלים – "אבל יותר מכל", כתב לימים, "העסיק אותי תכנון 'שיבת הכותל', שהקמתה נמשכה עד 1984 כלומר 16 שנה".

איך חילונו מתכנן ישיבה?

לאחר ששיפץ עבור הישיבה את מתחם בתי מחסה, נבחר פרנקל לתכנן את הבניין החדש למוסד. הנהלת הישיבה ביקשה ממנו לתכנן חמש כיתות, חדר אוכל, מטבח וכמה חדרי מגורים. "הבעיה היתה שלא ידעתי דבר על מערכת הלימודים במוסדות דתיים ועל כן המשכתי לתחקר את הנהלת הישיבה – תהליך שממנו התפתחה התכנית מכמה מאות מטרים לבניין של כ-15 אלף מטר

במדדיו מאופי הבינוי ברובע ופוגע במרקם החיים. השכנים דרשו להגביל את גובהו, שתוכנן לחמש קומות, לשלוש קומות – בהתאם לתכנית המתאר לרובע. החסם נפתר באמצעות פיצויים. התארכות הבינוי ולחצי התפתחותה של הישיבה הביאו לאכלוס בניין הישיבה החדש בשלבים, החל מתחילת שנות ה־80. תחילה נבנה בניין מגורי האברכים, שבו שוכנו תלמידי הישיבה הרווקים. משהושלמו שאר מבני הפנימייה עברו אליהם התלמידים, ובבניין האברכים הוסבו הדירות מחדש למגורי משפחות. חנוכת הבניין הרשמית נערכה רק בשנת תשמ"ח בנוכחות נשיא המדינה חיים הרצוג, הרב מרדכי אליהו, הרב שאר ישוב הכהן, הרב משה צבי נריה והנדבנים, בני הזוג וואהל.

הקושי העיקרי הייתי אני

פרנקל ידוע כנציג לאדריכלים ששילבו בעבודתם הקשרים היסטוריים ומקומיים. בעת שלמד אדריכלות בניו יורק בשנות ה־50 עסק פרנקל בהצעה לשיקום הכפר עין הוד כמושבת אמנים, ובשנות ה־60 לקח חלק מרכזי בשיקום יפו העתיקה ושימורה. בניין ישיבת הכותל הוא דוגמה מרתקת לתפיסת העולם של פרנקל, שסירב לקבל את הסגנון האדריכלי המודרניסטי האחד ששרר בימיו. הוא ביקש להתאים את המבנה לבנייה ה"רַקְוֹלִירִית" (העממית-מקומית) ולאתרים מקודשים בסביבתו, להתאימו לתנאי הטופוגרפיה באתר – וכך, ליצור בניין שכמו התפתח בהדרגה לאורך שנים, בדומה לבתי העיר העתיקה. בניין ישיבת הכותל היה הפרויקט הגדול והאחרון שהשלים פרנקל. בזיכרונותיו סיפר בכאב "עבודות אחרות שקיבלתי באותה תקופה פשוט נעלמו. מהן בגלל שינוי במדיניות העירונית, ומקרים אחרים עד היום לא ברור לי בדיוק מה היה התירוץ, כאשר לפתע התגלו כל מיני קשיים, שהעיקרי הייתי אני". פרנקל הנמרץ והאידיאליסט חזר לעסוק בציור וייסד את כתב העת "לחיות בעיר", העוסק בתכנון עירוני. את עיקר מרצו הקדיש לייסודו של מוסד להשכלה גבוהה באדריכלות, שנקרא "הסדנה". לאחר שנכח כי לא יקבל אישור להענקת תארים אקדמיים, נסגר המוסד, ופרנקל פנה לעסוק בכתיבה. ברבות השנים נערכו במבנה הישיבה שינויים שפגעו באחדותו, מתוך חוסר הבנה לערכו האסתטי והרעיוני, אולם הוא נותר בולט וייחודי.

מתכת בעומק האדמה – "סליק" ממלחמת העצמאות, שבו הוטמנו כלי נשק ותחמושת. במהלך התכנון, הכין פרנקל עשרות סקיצות שבאמצעותן פיתח את המבנה וגיבש את שפתו העיצובית. בסקיצות המוקדמות עיצב את הבניין כמסה כבדה יחסית, אך כזו המשמרת את אופיים של המבנים בעיר העתיקה, שנבנו בשלבים וללא סדר נראה לעין. בסקיצות המאוחרות, ובתכניות העבודה שבוצעו, הבניין מחולק לתתי-גושים, בשילוב אלמנטים אנכיים להקלת כובד המסה. תשומת לב גדולה העניק פרנקל לחזות הבניין, ובמיוחד לעיני המתבונן מכיוון רחבת הכותל. פרנקל ביקש למזג את הבניין עם סביבתו ובמיוחד עם בניין ישיבת פורת יוסף – שבו לא ראה מתחרה, אלא שכן שווה. לחיפוי הבניין בחר פרנקל אבן בגוון ובגימור זהים לאלו ששימשו בישיבה השכנה. עקב המקום שתפס המתחם בשטח הרובע היהודי, פרנקל שילב בו מעברים פתוחים לתנועת הציבור הרחב.

אבן הפינה הונחה במאי 1969 במעמד שר הדתות, ראש עיריית ירושלים, הרב הראשי האשכנזי והרב הראשי לירושלים, ראש ישיבות בני עקיבא הרב משה צבי נריה וראש ישיבת הכותל הרב הדרי. במגילת היסוד נכתב בין השאר: "הבית הגדול הזה שמגדלים בו לתורת ארץ ישראל, יתנוסס לתפארה אל פני כתרנו ואל פני מי שמאחורי כתרנו, אל מול הר־מוריה וחר העזרה". רק ב־1974 אושרו התכניות והוחל בעבודות הבנייה. זרח ורהפטיג, שר הדתות, השיג מהנדבן הבריטי מוריס וואהל תרומה גדולה שבזכותה נקרא הבניין על שמו. על חשיבותו של המבנה והמוסד מצביעה העובדה כי דוד בן־גוריון טרח והגיע לישיבה בעת בנייתה. בבצלאל נערך בעניינה דיון מקצועי רב־משתתפים, שבו השתתפו האדריכלים, הרב הדרי ונציגי החברה לשיקום הרובע היהודי. בדיון הותקפה תכניתו של פרנקל, בטענה שהיא מייצגת כוחניות. "כאדם מן החוץ, הפתיע אותי שאחד הארכיטקטים שאל אותו בדיון 'כמה בקבוקי קוניאק שתית לפני ששרטטת את התכנית הזו?'", מספר הרב הדרי. "מהסיפור הזה של בצלאל אני עושה הון ומשתמש [בו] בכל פורים כדי להסביר מהי שכרות". החפירות הארכאולוגיות עיכבו אף הן את העבודה. ב־1979 הוצא צו הפסקת עבודה, לאחר שתושבים התלוננו כי הבניין חורג

הרוב, תכנן פרנקל מערכת חדרים למגורי שלושה תלמידים. החדר פונה לחצר פנימית המשותפת לאגף כולו, וכך נשמרת הפרטיות. לדרישת השכנים, נאטמו חלונותיו של אולם האירועים, הנשקפים לרחוב חיי עולם. חלונותיהם הרחבים של חדרי הלימוד, המשרדים ואולם האוכל נשקפים מזרחה, אל הר הבית והר הזיתים.

החברה לשיקום הרובע היהודי דרשה לרצף את גגות הישיבה באבן ירושלמית, בדומה לבתי המגורים ברובע. עד היום עורכת הישיבה על הגג קבלת שבת, אירועים ותצפיות לימודיות.

שני גופים מרכזיים השפיעו יותר מכל על תכנון הישיבה: הראשון הוא ישיבת פורת יוסף, שאנשיה השיגו שטח קרקע שיועד במקור לישיבת הכותל. כפיצוי, ניתן לישיבה שטח נוסף (קטן מזה שהפסידה), שבו הוקם בית זירות לאברכים; הגורם השני היו הארכאולוגים, שציפו למצוא באתר את שרידי ארמון החשמונאים הנזכר בכתבי יוסף בן מתתיהו. הארמון לא נמצא, אך העמקת החפירה חשפה רובע מגורים מפואר מסוף ימי הבית השני. הוחלט לשמרו ולהסב את השטח למרכז מבקרים, שתפס חלק מקומת הקרקע שתוכננה לישיבה (כיום, מתחם "הרובע ההרודיאני"). מיקומם של יסודות הבניין והעמודים שעליהם נשען נקבע בהתאם לממצאים שנחשפו. במהלך העבודות התגלה מכל

לעיון נוסף

1. י' בן מאיר, "קולה של תורה ליד הכותל המערבי", הצפה, אוקטובר 1967 – פורסם מחדש בגילוי חומה, 91 (תשרי תשנ"ט).
2. א' פרנקל, "אוטוביוגרפיה", עמ' 741–849.
3. א' רוט, "לחגיגת השלושים של יום ירושלים", בתוך: גילוי חומה, 86 (אדר תשנ"ח), עמ' 16–17.
4. "שבת לירושלים ברחמים – ישיבת הכותל, העיר העתיקה, ירושלים", חוברת תורמים, (ללא תאריך).